

Т. Я. Старасценка

**ІМПЛІЦЫТНАЯ ДЫЯЛАГІЗАЦЫЯ
БЕЛАРУСКАГА АЎКТАРЫЯЛЬНАГА НАРАТЫВУ**

В статье рассматривается аспект внутренней диалогизации белорусского аукториального нарратива начала XX столетия, основанной на косвенной и несобственно-прямой речи коммуникативной модели «нарратор – персонаж». Отмечается особенность этой модели, отличающейся от традиционного диалога, эксплицированного репликами. Ее импликационный характер позволяет осознать диалогичный характер монологической формы, представить взаимосвязь нескольких субъектных перспектив, ощутить контаминацию разных точек зрения. Анализ языковой репрезентации модели выявляет черты сходства и различия идиостилей писателей.

Унутраная дыялагізацыя як аблігатарная прымета мастацкага дыскурсу, асабліва калі мець на ўвазе маналагічную форму маўлення з экзегетычным апавядальнікам (або аўктарыяльны тып аповеду, звязаны з нарatalагічнай структурай), стварае парадаксальную магчымасць для камунікацыі паміж недыегетычным наратарам і персанажам. Узнікае імпліцытная дыялагізацыя, дзе рэальная дыялагічная канструкцыя адыгрывае мінімальную ролю, а дамінантную пазіцыю займаюць камунікатыўныя мадэлі (КМ) «наратар – персанаж», «персанаж – персанаж», «аўтар – персанаж», «аўтар – наратар». Яны садзейнічаюць дынаміцы разгортвання кампазіцыйнай будовы мастацкага дыскурсу і маюць адметную эксплікацыю. Мэта гэтага артыкула – даследаваць КМ «наратар – персанаж» на ўзроўні ўскоснага і няўласна-простага маўлення (УМ, НПМ). Фактычным матэрыялам паслужылі пражайчныя мастацкія творы класікаў беларускай літаратуры пачатку ХХ стагоддзя Кузьмы Чорнага, М. Гарэцкага і М. Зарэцкага.

Выразнай інтэрферэнцыі маўленчых пластоў «наратар – персанаж» садзейнічаюць не столькі «складаныя па суадносінах семы асобы» [1, с. 111] у плане зместу і выражэння сегменты НПМ (у ім «голас» героя ўспрымаецца даволі адасоблена ад аўтарскага маўлення), колькі канструкцыі з УМ, унутраная камунікатыўнасць якіх адзначаецца ў філалагічных даследаваннях [2; 3, с. 117–130; 4; 5, с. 209–211]. У пражайчых дыскурсах Кузьмы Чорнага, М. Гарэцкага, М. Зарэцкага распаўсюджана наратарыяльнае УМ з адпаведнай аўтарскай апрацоўкай (тэматычна-выніковы выклад і стылістычная асіміляцыя), якое ўяўляе інтэрыярызаваную граматыкай фундаментальную моўную катэгорыю «іншага». Аўктарыяльны аповед пачатку ХХ стагоддзя вызначаецца аўтарскай інтраспекцыяй усеабдымнага наратара: ён пранікае ва ўнутраныя перажыванні персанажа, яго ментальны свет. Гэта эксплікуюць сказы з УМ, у структуры якіх даданая частка вербалізуе духоўны свет героя, а галоўная ўключае наратарскае маўленне і мае наступныя разнавіднасці.

1. Агентыўныя канструкцыі з актыўным суб'ектам-агенсам: *Ён як бы лічыў, што рыжага застаўляе гаварыць так нейкі закон, у якім ён няволен* (Кузьма Чорны. «Ноч пры дарозе»); *Сам Архіп пачуў, як закалацілася ў яго сэрца і прыліпі на лбе валасы* (М. Гарэцкі. «Роднае карэнне»); *І ўспомніў тады Булановіч, што заўсёды бывае так, што чыгунка тож мае сабе адпачынак* (М. Зарэцкі. «Кветка пажоўкляя»).

2. Дэагентыўныя канструкцыі з сінтаксічным канцэптам 'пацыенс перажывае стан', у якіх суб'ект ментальнасці (персанаж), рэпрэзентаваны давальным склонам, з'яўляецца пацыенсам з лакалізацыяй думак у яго свядомасці. Сема пасіўнасці безасабовай, або пацыентыўнай, прэдыкатыўнай часткі садзейнічае актывізацыі семы недакладнага ўспрымання свету ў дзеясловах сінанімічнай парадэгмы з дамінантай *здавацца*. Інтраспекцыя персанажа-пацыенса, актуалізаваная ў даданай частцы, уключае: а) меркаванні пра іншага чалавека або некалькіх асоб (Кузьма Чорны, М. Зарэцкі): *І яму раптам уявілася, што гэты чалавек ідзе некуды па нейкую асалоду* (Кузьма Чорны. «Парфір Кіяцкі»); *І здавалася яму, што «тыя» не сядзяць у гэты час «злажыўшы рукі», а рыхтуюцца, пільна рыхтуюцца* (М. Зарэцкі. «У віры

жыцця»); б) меркаванні пра адзінкавыя і множныя аб'екты свету: *І здавалася яму, што і пушча з сваім спрадвечным супакоем адхінулася ад яго, папсаванага, як ад якой заразы, і ніколі ўжо не дасць яму свае ціхае, супакойнае лесавое радасці* (М. Гарэцкі. «Меланхолія»); *Пакой напаяўняўся новымі людзьмі, а Данілу здавалася, што ён пусцее* (М. Зарэцкі. «Бель»); *І здавалася яму тады, што людскія галасы, якія ён чуе на двары і па-за сценамі сваёй кватэры, шчырая вясёласць рабочых, радасны твар Алёшы, нават крык вераб'ёў каля пыльнага зеля пры сценах на двары – усё гэта ад яго далёка* (Кузьма Чорны. «Бяздонне»); в) меркаванні пра самога сябе: *Ёй здавалася, што яна бяжыць вельмі доўга* (Кузьма Чорны. «Маленькая жанчына»); *Ён сашчыпнуў колькі малінін, пачуў у роце свежасць і салодкасць, і яму раптам зусім праўдзіва здалося, што гэта ён у сваім родным Цёмным Лесе, прыйшоў у маліну і радасна, без усякага клопату, здарова і вясёла, як у маленстве, ходзіць між дрэў, у халадку* (М. Гарэцкі. «Меланхолія»); *Часамі Уладзіку нават здавалася, што яму весела, і ён спрабаваў сам сабе ўсміхнуцца* (М. Зарэцкі. «Навела пра каханне»). Прыведзеныя прыклады канструкцый з УМ, дзе прасочваецца інтэрферэнцыя «наратар – персанаж», маюць мадальнасць няпэўнасці, што сведчыць пра ўнутраны пошук героя.

3. Рэпрэзентацыі такога пошуку на ўзроўні сказаў з УМ садзейнічаюць таксама экзістэнцыяльныя сінтаксічныя адзінкі з увядзеннем ментальнага акта героя. Іх мадэль складаецца з лакалізатара-дэтэрмінанта месца (унутраны стан асобы), быццёвага дзеяслова (*быць, існаваць* і інш.) або дзеяслова ўспрымання з семай экзістэнцыяльнасці (*адчувацца, заўважацца* і інш.) і наймення прадмета быцця (гэта абстрактныя паняцці *думка, мара, уражанне* і інш.). Лакалізатар эксплікуецца склонавай формай «у + родны склон» са значэннем прыналежнасці, якую Н. Д. Аруцюнава называе «формулай мікрасвету або “ў-лакалізатарам”» [6, с. 142]. Экзістэнцыяльныя сказы такога тыпу інтрадуктыўныя, а працяг, які ўводзіць у наратарскі аповед думкі персанажа, заключаецца ў даданых частках. Гэтыя канструкцыі характэрны, у першую чаргу, для дыскурсу Кузьмы Чорнага – майстра псіхалагічнай прозы. Прыкладзём прыклады канструкцый з УМ, у якіх ментальны акт «іншага» ўводзіцца з дапамогай быццёвых сказаў, дзе сему экзістэнцыяльнасці эксплікуюць дзеясловы як з прамым, так і з пераносным (метафарызаваным) значэннем. З прамым значэннем: *... і была ў яе нейкая як бы злосць, што яна адна і няма каму тут глядзець на яе* («Пачуцці»); *Дзесьці ў глыбіні душы была толькі, як яснасць сонца на той бок хмар увосень, надзея, што пакрысе, як павелічэнне дня к вясне, выкіруецца ўсё на дабрыню і шчасце* («Заўтрашні дзень»). Апошні прыклад сведчыць пра звужэнне ў-лакалізатара, або ўнутранага мікрасвету асобы – магчымасць такой з'явы адзначае Н. Д. Аруцюнава [7, с. 247]. Імплікаваная форма з родным склонам у яго выводзіцца на аснове звужанага лакалізатара меснага склону ў *глыбіні душы*. Метафарызаваныя дзеясловы абазначаюць а) узнікненне: *... і ў яе з'яўлялася хваляванне, што вось яна прымушае цэлую ноч гаварыць людзей, адных быць вясёлымі, другіх сумнымі* («Па дарозе»); б) экспрэсію праяўлення: *Тады **цвілі** ў Ганны надзеі на нешта светлае і слаўнае, што павінна было прыйсці* («Радасць жанчыны»).

4. Канструкцыі характарызацыі, у якіх сінтаксічны суб'ект-увасабленне лакалізуецца ў свядомасці персанажа-пацыенса. Ён знаходзіцца пад уплывам сітуацыйна адушаўлёнай думкі, здольнай поўнасьцю авалодваць псіхічным станам. Гэтыя канструкцыі УМ мадэлююць унутраны свет чалавека ў наратыўным дыскурсе: *Вось калі смутак сапраўдным болем разануў душу аб тым, што Марыля не так многа мела шчасця ў мінулым і ўжо не можа ўспамінамі загнушыць сваёй беспрасветнасці* (Кузьма Чорны. «Вялікае сэрца»); *Яго агарнуў страх, што ніколі нічога добрага з-над яго п'яра не выйдзе* (М. Гарэцкі. «Зіма»); *І мозг прарэзвала вострая трывожная думка, што Ягор замысліў што-небудзь і дзеля гэтага толькі прылучыўся да яго* (М. Зарэцкі. «Ноччу»).

Такім чынам, сказы УМ з рэалізацыяй адносін «наратар – персанаж» эксплікуюць у даданай частцы не толькі апрацаванае маўленне героя па класічнай схеме *сказаў, што*, але і думкі, пачуцці, перажыванні (на чым падрабязна спыніліся), што сведчыць пра ўсёведанне апавядальніка, яго ўнікальную здольнасць пранікаць у духоўны свет «іншага».

У праявічым дыскурсе пачатку ХХ стагоддзя пераважае наратарыяльнае УМ з апрацаваным унутраным маўленнем героя. Пры ўжыванні «свабоднага ўскоснага маўлення» (тэрмін В. Шміда [5, с. 210]), характэрнага для ідыястылю Кузьмы Чорнага, персаналізацыя УМ звязана з заменай дэйктыка 3-й асобы на 1-ю: *У голасе яго адчувалася наіўна-сталая ўпэўненасць, што, вось, раблю я так, як і ўсе, разам з усімі я еду, хоць зусім яшчэ малады, яшчэ нават з падлеткаў не выйшаў; а так, як і іншыя, – сталы гаспадар* («Па дарозе») і з увядзеннем цытат: *...а яшчэ праз паўгода ёй наўздагон пайшла заява аб тым, што яна «лісіца ў воўчай скуры» і не проста пайшла вучыцца на рабфак, а «пралезла» туды, і калі яна «працягвае» там вучыцца, то «гэта няправільна», бо бацька яе заўсёды трымаў сытыя коні* («Макаркавых Волька»).

Неабходна адзначыць, што ў праявічым дыскурсе камбінуюцца разнастайныя віды маўлення (наратарскае, УМ, НПМ, простае, паўпростае), што спрыяе выразнай унутранай дыялагізацыі. Рэлевантнымі прыметамі НПМ, якія вычляняюць яе з апавядальнага маўлення, даследчыкі мастацкага дыскурсу бачаць наступныя: традыцыйныя сродкі ўключэння НПМ у аўтарскі аповед (дзеясловы мыслення, пачуцця *думаць, разважаць, марыць, адчуваць* і інш.); змена часавага плана (прошлы час аўтарскага маўлення замяняецца на цяперашні ў НПМ); сінтаксічная будова (ужыванне ў НПМ пытальных, клічных *сказаў, парцэляцыі*); мадальныя словы (*пэўна, магчыма, праўда* і інш.); указальныя часціцы, прыслоўі месца і часу (*вось, вунь, там, тут, зараз, пасля* і інш.); стылізацыя лексічнага складу НПМ (ужыванне прастамоўных, дыялектных слоў, фразеалагізмаў, прыказак, прымавак) [8, с. 18–19].

Прэпазіцыйны фон НПМ – аснова для пераключэння пунктаў гледжання – у дыскурсе пачатку ХХ стагоддзя мае некалькі разнавіднасцей:

1) УМ, якое ў даданай дапаўняльнай частцы актуалізуе ўсёведанне наратара пры перадачы думак персанажа, а ў галоўнай мае дзеяслоў ментальнага акта. Затым пераходзіць у НПМ з дамінантным пунктам гледжання героя (план зместу) і аўтарскім планам выражэння: *Доўга гаварыў узбуджаны*

Фэлька, а яна стаяла каля акна, напроці печы, за няшчыльнаю перагародкаю з набеленых цалёвак і думала, што брат нечага не выказвае ці не можа выказаць. Можна, і сапраўды гэта будзе лепш і для яе, і для яго – што нібыта-такі намерылася яна ісці за Зыгмуса Чухрэвіча (Кузьма Чорны. «Вераснёвыя ночы»); Уваччу яму мітусіліся чырвенкі і званенкі, і ён адно думаў, што, мусіць, прайграе. І што ж такое. Чаму быць, таму не мінаваць, толькі дрэнна неяк робіцца (М. Гарэцкі. «Зіма»); Ляксандра знаў, што выйшла Мар'я... Справілася па гаспадарцы, накінула кажушок або хустку і выйшла супачыць на прызбе. Дзіўная баба... Загадка нейкая... Жыве за гарбуном, дзеці ўжо дарослыя. А, пэўна, не любіць... Хіба ж можна любіць гэтую недарэку! (М. Зарэцкі. «Мар'я»);

2) наратарскі сегмент з ацэначнымі эксплікантамі пункту гледжання персанажа (М. Гарэцкі, М. Зарэцкі): *Добра і студэнту забыцца на думы гарадскія-сівыя, паэзіяй народа роднага пачаставацца, душу засмучоную ажывіць. І толькі зданні гэтыя... Пытанні дрэнныя... Туга тая... А што? Нічога, нічога...* (М. Гарэцкі. «Роднае карэнне»); *На сталі тлуста разбухлі тоўстыя кнігі. Старонкі рабыя едка выскаляюцца вострымі лічбамі. Лічбы... Лічбы... Лічбы... Няўжо ў іх, у гэтых мізэрных, нікчэмных значках, яго доля?* (М. Зарэцкі. «Голы звер»);

3) наратарскі сегмент, які выразна размяжоўваецца з НПМ: *Салдат прысеў на краі акона. Ці ісці да санітараў, ці што рабіць?* (Кузьма Чорны. «Сямнаццаць год»); *Пагаманіўшы з законнікам, дзівуецца, падвытіўшы, стары асмолавец. Як жа гэта будзе, калі не будзе тут яўрэяў? А хто ж будзе прадаваць усё, што патрэбна чалавеку: махорку, сернікі, соль, і селядцы, і газу?* (М. Гарэцкі. «Ціхая плынь»); *Выйшаў Даніла і стаў ля парога. Куды ісці? Куды прыхіліцца?* (М. Зарэцкі. «Бель»).

У НПМ Кузьмы Чорнага, М. Гарэцкага, М. Зарэцкага апазіцыя «наратар/персанаж» рэпрэзентуецца пераважна па прымеце сінтаксічнай будовы (экспрэсіўных канструкцый – пытальных, клічных сказаў, парцэляцыі): *Ён аж счарнеў ад злосці і гневу. Як! Нягледзячы на ўсе заявы, яна скончыла інстытут і цяпер ужо доктар?* (Кузьма Чорны. «Макаркавых Волька»); *А з Архіпам штосьці рабілася асаблівае. Успомнілася яму і новая хата, як батрака нехта скінуў, пажар ад перуна, прыпомніў ён і страшныя апавяданні аб ваўкалаках, ведзьмах, чараўніцтве. Усё яму было няўцям. Аж тут і гэтыя ваўкі... Дзіва! Улесе набеглі, круціліся, морды конскія нюхалі, а не завалілі. Што гэта? Заговор? Чараванне? Гіпноз?* (М. Гарэцкі. «Роднае карэнне»); *Даніла спыніўся ля Ганнінае хаты. Хістаючыся падышоў пад акно, абатёрся рукамі аб сцяну. Агонь яшчэ ёсць. Не спіць. Во тут яна, блізка... Зусім блізка, у колькіх кроках* (М. Зарэцкі. «Бель»).

Сегменты НПМ уяўляюць разважанне з актуалізацыяй камунікатыўных цэнтраў выказвання тэмы і рэмы, уласцівай для размоўнага стылю. Як заўважае Я. А. Іванчыкава, найбольшай разнастайнасцю вызначаюцца сегментаваныя канструкцыі актуалізацыі рэмы, суадносныя з тлумачальнымі, кваліфікатывымі часткамі і з дыялагічным пытальна-адказным адзінствам [9, с. 197].

У беларускім праявістым дыскурсе пачатку XX стагоддзя такія канструкцыі заўважаны ў ідыястылі Кузьмы Чорнага: *Адно, што ён не ведаў, куды яму падацца: падацца да санітараў, дык рана завельмі лёгкая, некалькі дзён пратрымаюць яго, а пасля зноў пхнуць на фронт. Даганяць фронт – гэта быў жах* («Сямнаццаць год»). Структурная аснова выдзеленага сказа ўяўляе сабой бяззлучнікавы складаны сказ тлумачальнага тыпу, дзе рэматычны кампанент з тлумачальнай семай перамяшчаецца ў канец фразы. Рэма ў такім становішчы можа набываць экспрэсіўную самастойнасць: *Ці на гэтым баку яны будуць уміраць, ці на тым – што цяпер да ўсяго гэтага і да ўсіх гэтых людзей шчасліваму чалавеку Пятру Тадаровічу!* («Сямнаццаць год»); *Адмовіцца ж ад такой работы нельга, гэта само шчасце ідзе ў рукі чалавеку, гэта жывы заробтак!* («Мураваны скляпок»). Актуалізацыі рэмы садзейнічае экспрэсіўнасць пытання ад прэпазіцыйнай тэмы і накіраванне яго да рэмы-адказу: *Ён не парадзіўся з жонкаю, з суседзьмі, можа, нават. З суседзьмі? Не з усімі, вядома, суседзьмі: як трапіў у рукі белы білет, пра гэта трэба было маўчаць* («Сямнаццаць год»).

Такім чынам, аўтарыяльны аповед беларускага праявістага дыскурсу пачатку XX стагоддзя вызначаецца ўнутранай дыялагізацыяй КМ «наратар – персанаж», якая на імпліцытным узроўні дазваляе выявіць розныя суб’ектныя перспектывы, супаставіць не адзін, а некалькі пунктаў гледжання. Рэалізацыя прыведзенай КМ адбываецца на ўзроўні УМ і НПМ, дзе наратар і персанаж, аб’яднаныя ў знешне аб’ектыўным (ад 3-й асобы) тэкставым сегменце, актуалізуюць сябе праз пэўныя сінтаксічныя канструкцыі. Як паказала даследаванне, узаемадзеянне суб’ектных перспектыв вынікае з двухпланавасці маўлення ад 3-й асобы, калі пры паглыбленні ў моўную структуру твора адчуваецца пункт гледжання як апавядальніка, так і персанажа. У дыскурсе пачатку XX стагоддзя пераважае аўтарыяльны наратыў, які мае складаны характар, паколькі імплікуе дыялог праз разнастайныя сродкі маналогу. Эксплікатарамі КМ «наратар – персанаж» выступаюць НПМ з апазіцыяй «апавядальнік/герой» па прымеце экспрэсіўнай сінтаксічнай будовы, а ў Кузьмы Чорнага – размоўных сегментаваных канструкцый актуалізацыі рэмы; сказы УМ з аўтарскай апрацоўкай даданай часткі ментальнага і эмацыянальнага стану героя. Персаналізацыя УМ выяўлена ў Кузьмы Чорнага на аснове замены дэйктыка 3-й асобы на 1-ю і ўвядзення цытат.

ЛІТАРАТУРА

1. Волохина, Г. А. Многокомпонентные сложные предложения как микро-текст / Г. А. Волохина, З. Д. Попова. – Воронеж : Истоки, 2003. – 198 с.
2. Дементьев, В. В. Непрямая коммуникация / В. В. Дементьев. – М. : Гнозис, 2006. – 376 с.
3. Кожевникова, Н. А. Типы повествования в русской литературе XIX–XX вв. / Н. А. Кожевникова / Ин-т рус. яз. РАН. – М. : Машмир, 1994. – 335 с.

4. *Попова, Е. А.* Коммуникативные аспекты традиционного повествования русской классической литературы: в 2 ч. / Е. А. Попова.. – Липецк : ЛГПУ, 2007. Ч. 2. – 283 с.
5. *Шмид, В.* Нарратология / В. Шмид. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Языки слав. культуры, 2008. – 304 с.
6. *Арутюнова, Н. Д.* Русское предложение. Бытийный тип: структура и значение / Н. Д. Арутюнова, Е. Н. Ширяев. – М. : Рус. яз., 1983. – 198 с.
7. *Арутюнова, Н. Д.* Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – Изд. стереотип. – М. : Либроком, 2013. – 384 с.
8. *Абабурка, М. В.* Сучасны літаратурна-мастацкі расповед / М. В. Абабурка, В. М. Саўчанка. – Магілёў : МДУ, 2011. – 260 с.
9. *Иванчикова, Е. А.* Синтаксис художественной прозы Достоевского / Е. А. Иванчикова ; отв. ред. Г. А. Золотова. – Изд. 2-е, доп. – М. : Либроком, 2010. – 288 с.

The article is devoted to the study of internal dialogization of the communicative “narrator – character” model of the Belarusian auctorial narrative of the early twentieth century at the level of reported and free indirect speech. The language markers of the transition of one subjective plane to another are determined on the basis of their dependence on the writer’s individual style.

Поступила в редакцию 04.12.2019